

De Kuyperkaartjes van Woerden

Meer dan 1200 kaartjes ontwierp en tekende Jacob Kuyper (1821-1908) voor zijn gemeentatlas van Nederland. Deze verscheen voor het eerst in 1864. Dit artikel beschrijft de werkwijze van Kuyper en bijzonderheden van zijn kaarten, met speciale aandacht voor Woerden en de omliggende dorpen.

Door Kees Floor

Op 16 juni 1864 plaatste de *Opregte Haarlemse Courant* een advertentie van Hugo Suringar uit Leeuwarden. De uitgever, die in zijn woonplaats ook een boekhandel, drukkerij en veilinghuis had, stelde daarin de intekening open op een door hem uit te geven *Gemeente-atlas van Nederland*. De kaartjes uit de atlas, zoals die van Woerden, kwamen onder andere beschikbaar per provincie, maar waren ook los verkrijgbaar. Uiteindelijk zou de complete atlas van heel Nederland meer dan 1200 kaartjes gaan bevatten. Ze werden ontworpen en getekend door Jacob Kuyper. Kuyper was aardrijkskundige, cartograaf, tekenaar-redacteur en medeoprichter van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap. Het grondgebied van de huidige gemeente Woerden ressorteerde destijds onder acht verschillende gemeenten in twee provincies: Woerden, Rietveld en Barwoutswaarder in Zuid-Holland en Harmelen (met Indijk en Gerverskop), Kamerik (met Teckop en 's-Gravesloot), Zegveld en kleine gedeelten van Linschoten en Veldhuizen in Utrecht.¹ De Zuid-Hollandse gemeenten zouden in 1964 opgaan in Woerden. In 1989 kwamen de Utrechtse gemeenten Kamerik en Zegveld erbij en ging Woerden in zijn geheel over

naar de provincie Utrecht. Ten slotte werd Harmelen in 2001 toegevoegd aan Woerden.

Bronnenmateriaal

Kuyper baseerde zich bij het vervaardigen van de kaartjes voor de gemeentatlas op reeds bestaande kaarten, zoals de topografische kaart en de provinciekaarten. Hij maakte daarvan naar eigen zeggen een verbeterde kopie, waarbij hij de opmerkingen van burgemeesters, die een concept-kaartje toegezonden hadden gekregen, zoveel mogelijk benutte.² Overigens was het lang niet in alle gevallen gemakkelijk om van die *'drommelsche burgemeesters'* antwoord te krijgen op de verzoeken om duidelijke verbeteringsuggesties aan te leveren. Kuyper noteerde op zijn kaartjes onder andere wegen, dijken, voetpaden, polders, vaarten, sluizen en bruggen. Bij wegen maakte hij een onderscheid tussen gewone wegen, destijds zandwegen, en zogenoemde kunstwegen met een verharding van straatstenen, puin of grind. Voor het gebruik van verharde wegen moest veelal tol worden betaald als bijdrage in de kosten van aanleg en onderhoud. Ook die tollen werden op de kaartjes vermeld. De plattegronden geven tevens een beeld van de bestaande bebouwing. Volgens recensies uit die tijd werden leerlingen van scholen

die de kaartjes in hun lessen gebruikten, heel enthousiast als ze hun eigen woning op een kaartje konden terugvinden. Speciale tekens zijn er voor kerken en molens. Bij buurgemeenten is vaak alleen de kerk ingetekend, bijvoorbeeld op het kaartje van Woerden (figuur 1) de kerken van Harmelen en Kamerik of op dat van Barwoutswaarder (figuur 2) die van Woerden en Waarder. In Barwoutswaarder zijn twee molens aangeduid: de Barwoutswaarder molen (of Oosteinder molen) en de Langwieker molen (alleen het molensymbool). Op een uitsnede van het kaartje van Kamerik uit 1866 zien we op een klein gebiedje ten noorden van station Harmelen (Putkop) maar liefst vier verschillende molens (figuur 3).

Ook de buiten gebruik geraakte verdedigingswerken van de (oude) Hollandse Waterlinie, de forten Kruijin en Oranje, zijn op het kaartje van Woerden aangegeven.

Kaartschaal

De meeste kaartjes uit de gemeentatlas bieden meer details binnen de gemeentegrenzen dan daarbuiten; daarmee krijgen we ook een duidelijker beeld van wat tot het grondgebied van een gemeente hoort en wat ressorteert onder buurgemeenten. Zo bevat het kaartje van Woerden (figuur 1) nauwelijks informatie over Harmelen (figuur 4) en omgekeerd.

Elke negentiende-eeuwse gemeente kreeg een eigen kaartblad. Doordat niet iedere gemeente even groot was en de vorm van het grondgebied nu eens compact en dan weer langgerekt, is de schaal van de kaartjes variabel. De meeste negentiende-eeuwse gemeenten die in het huidige Woerden zijn opgegaan, zijn getekend op een schaal 1:50.000. Rietveld, Barwoutswaarder³ en Veldhuizen werden getekend op een schaal van 1:37.500.

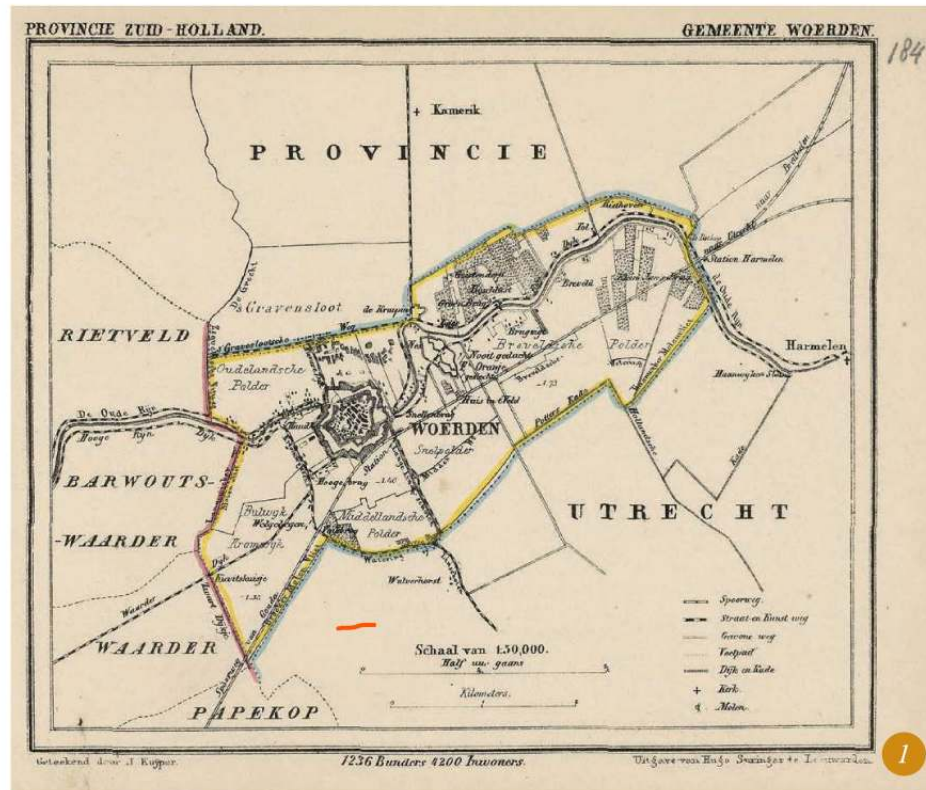
Om bij het gebruik van een variabele schaal toch een indruk te kunnen krijgen van de grootte en het belang van de gemeenten,

werden steeds de oppervlakte en het aantal inwoners vermeld. De oppervlakte was te vinden in gegevens van het kadaster. Inwoner-aantallen waren gebaseerd op informatie van burgemeesters of op de resultaten van de volkstelling van 1859, waarbij in het laatste geval de getallen doorgaans naar boven werden afgerond of bijgesteld. Vanuit zijn woonplaats Amsterdam stuurde Kuyper de gereed gekomen kaartjes in pakketjes naar zijn uitgever in Leeuwarden; hij kreeg f2,50 per kaartje, ongeacht de hoeveelheid werk die het tekenen van zo'n kaartje kostte. De kaartjes werden in koper gegraveerd en gedrukt in zwart-wit.

Inkleuren

Kuyper gaf op zijn kaartjes de gemeentegrenzen veel aandacht. Hij duidde ze aan met een streepjeslijn, waaraan later kleuren werden toegevoegd. Het gebruik van kleur had voor zowel de auteur (*'het zal wonderen doen voor het oog'*) als voor de uitgever een hoge prioriteit. Suringar had eerst nog onderzocht of de inkleuring mechanisch kon geschieden, maar commercieel haalbare druktechnieken die de gewenste kwaliteit leverden, waren destijds nog niet beschikbaar. Daarom moest het inkleuren met de hand gebeuren. Daartoe werden de gedrukte kaartjes vanuit Leeuwarden opgezonden naar een kleurderij, bijvoorbeeld die van G.J. Geestman uit Amsterdam of van J.J. Sleijsjer uit Leiden.⁴ Geestman rekende f2,25 per duizend gekleurde exemplaren, Sleijsjer was nog iets duurder.

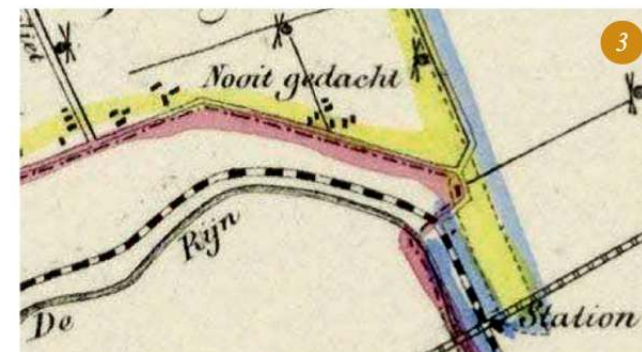
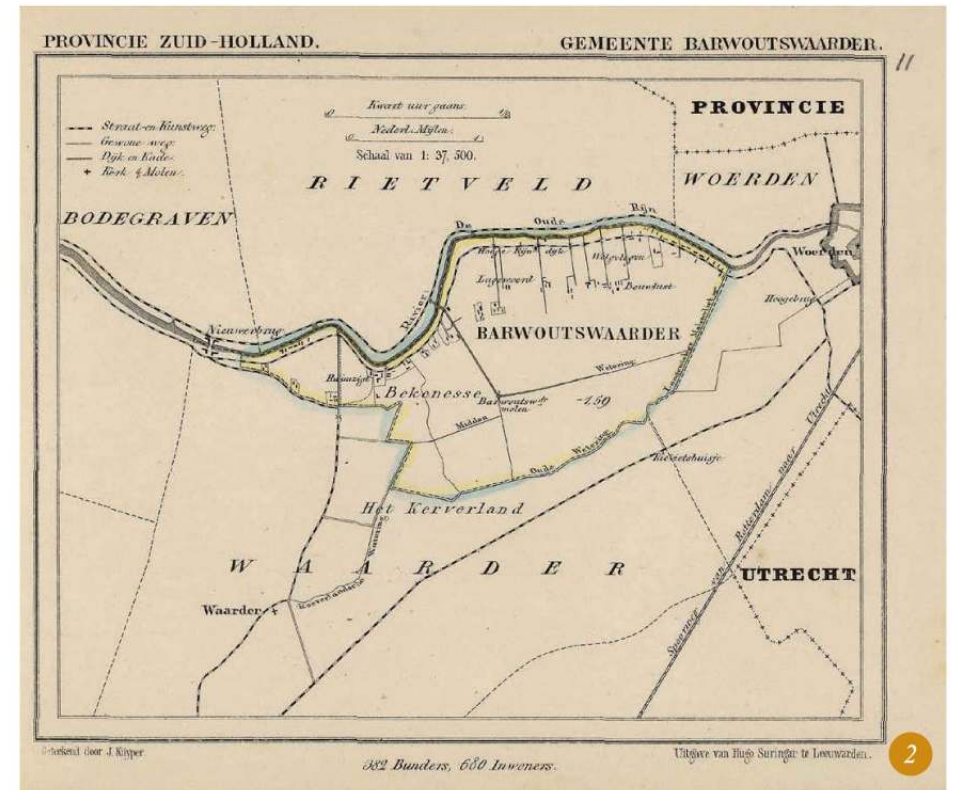
Het inkleuren met penseel en waterverf werd veelal gedaan door kinderen. Pas in 1874, na het verschijnen van de delen Zuid-Holland en Utrecht van de *Gemeente-atlas van Nederland*, trad het kinderwetje van Van Houten in werking; de Arbeidsinspectie die op naleving ervan toe moest zien, werd pas ingesteld in 1890. Wie alleen producten wil kopen die op een menswaardige manier, zonder kinderarbeid, zijn vervaardigd, moet dus de Kuyperkaartjes links laten liggen.

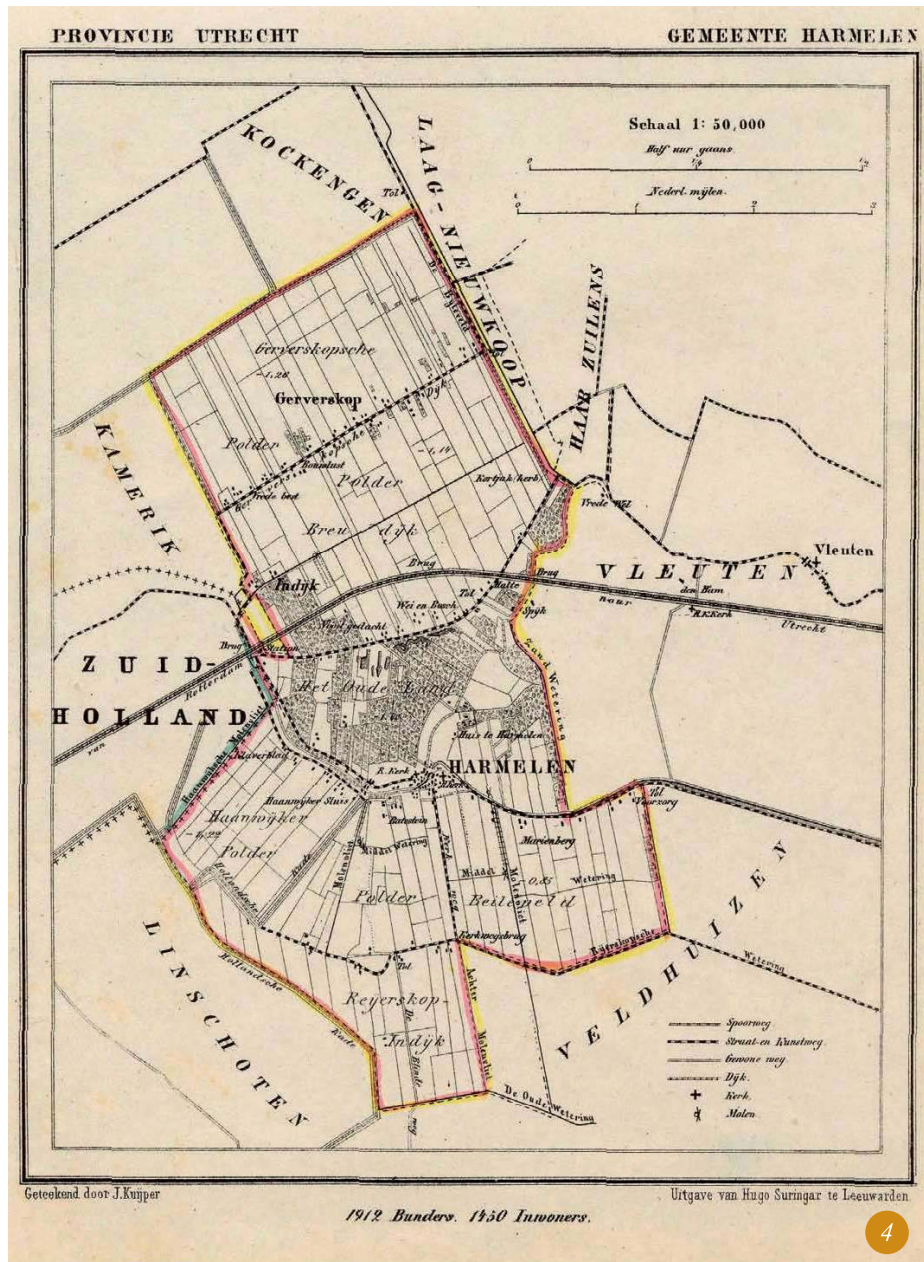

Figuur 1:
Kaartje van de gemeente Woerden uit de 'Gemeente-atlas van Nederland' van Jacob Kuyper. De gemeentegrenzen zijn aan de binnenzijde geel gemarkeerd, aan de buitenzijde rood bij de buurgemeenten Rietveld, Barwoutswaarder en Waarder in de eigen provincie (Zuid-Holland) en blauw bij de buurgemeenten Kamerik, Harmelen en Linschoten in de provincie Utrecht. Datering: zonder jaar, vermoedelijk 1864. (Beeldbank Het Nationaal Archief, Den Haag)
1870

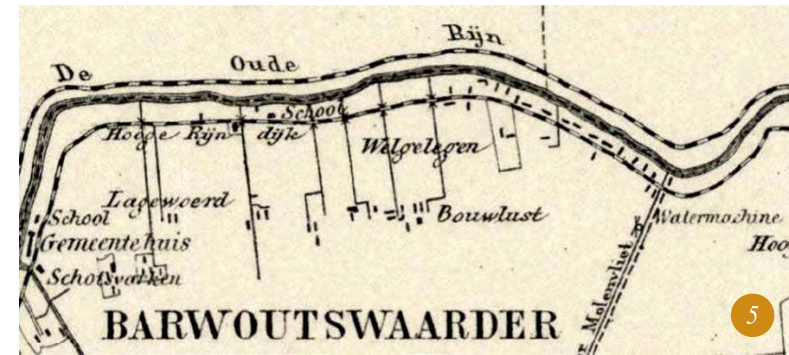
Figuur 2:
Kaartje van de gemeente Barwoutswaarder (Zuid-Holland). Datering: zonder jaar, vermoedelijk 1864. (Beeldbank Het Nationaal Archief, Den Haag)

Figuur 3:
Uitsnede uit het kaartje van de gemeente Kamerik.
Datering: 1866. (Beeldbank RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Woerden)

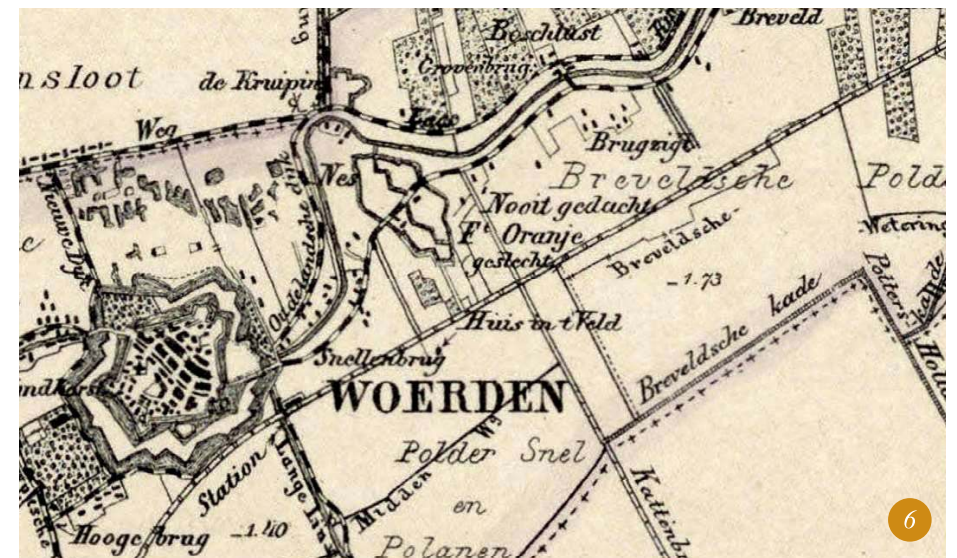

4

5

6

Figuur 4:
Kaartje van de gemeente Harmelen. Datering: 1867. (atlas1868.nl)

Figuur 5:
Uitsnede uit het kaartje van de gemeente Barwoutswaarder. Datering: 1888. (Beeldbank RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Woerden)

Figuur 6:
Uitsnede uit het kaartje van de gemeente Woerden, 1888. (Beeldbank RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Woerden)

Gemeentegrenzen

De inkleuring diende om de gemeentegrenzen te accentueren. Bij de meeste van de ruim 1200 door Kuiper getekende kaartjes ging het om twee kleuren, zoals bij Barwoutswaarder. Bij tegen de provinciegrens aan gelegen gemeenten (bijna alle overige negentiende-eeuwse gemeenten die deel uitmaken van het huidige Woerden) echter drie. Grenzen met gemeenten in een andere provincie kregen op eenzelfde kaartje aan de buitenzijde namelijk een andere kleur dan grenzen met buurgemeenten in de eigen provincie. Zo is bijvoorbeeld op de kaartjes van Woerden (figuur 1) en van Kamerik (figuur 3) de kleur aan de binnenzijde van de gemeentegrens geel. De buitenzijde van de grenzen met gemeenten in de provincie (Zuid-Holland) zijn aangegeven in rood; voor buitengrenzen met Utrechtse gemeenten is blauw gebruikt. Suringar en Kuiper waren overigens lang niet altijd te spreken over de 'soms grenzeloze slordigheid' waarmee werd ingekleurd, het beperkt aantal gebruikte kleuren en de vele gevallen waarin de aanduiding van de grenzen afweek van het meegeleverde voorbeeld. Het verloop van de gemeentegrenzen maakte het de kleurders echter niet altijd gemakkelijk, zoals bijvoorbeeld in het geval van figuur 3.

Levering

Na het inkleuren gingen de pakketten kaartjes weer terug naar Leeuwarden, van waaruit ze werden verspreid aan de intekenaren of verzonden naar nieuwe klanten: ambtenaren en besturen, particulieren en andere geïnteresseerden, maar ook scholen, die losse kaartjes van de eigen gemeente tegen een gereduceerde prijs konden inkopen. De volledige atlas met 1205 kaartjes kostte in 1871 ongeveer zeventig gulden. Een atlas van de provincie Zuid-Holland met 202 kaartjes kwam op vijftien of zestien gulden; die van de provincie Utrecht met 74 kaarten kostte ongeveer zes gulden. Tegenwoordig zal men

voor dergelijke uitgaven aanzienlijk dieper in de buidel moeten tasten.

Jaren zestig

De kaartjes uit de gemeenteatlas zijn veelal voorzien van een jaartal, meestal uit de periode 1865-1869. 'Deskundigen leggen kaarten zonder jaartal als spelerei naast zich. Het jaartal is een ijkteken, dat op zulke blaadjes als de gemeente-atlas ternauwernood mag ontbreken', zo schreef Kuiper aan zijn uitgever om hem van het belang daarvan te overtuigen. De hierbij afgedrukte kaartjes van Woerden, Harmelen en Barwoutswaarder vermelden echter nog geen jaartal en zijn vermoedelijk uit 1864.

Suringar had in de beginperiode van het gemeenteatlasproject reeds aangegeven dat elk jaar in december een vernieuwingsaflevering zou verschijnen. Daarin werden herdrukken van gemeentekaartjes gebundeld die nodig waren wegens grenswijzigingen, de aanleg van spoorwegen of verharde wegen, inpolderingen en dergelijke. Zo zouden gebruikers van de atlas de informatie up-to-date kunnen houden. Uit de periode 1864-1869 zijn van verscheidene gemeenten kaartjes bekend met verschillende dateringen, vaak – zoals bij Linschoten – zonder noemenswaardige wijzigingen. De kaartjes van Kamerik uit 1866 en 1867 tonen wel onderlinge verschillen. In de nieuwere versie is het inwonertal opgehoogd, de *Oortjeslaan* heet voortaan *Oortjespad* en de *Groote en Kleine Houtdijk Tijlingen* worden aangeduid als *Groot* respectievelijk *Klein Houtdijk*.

Jaren zeventig en tachtig

Vernieuwde kaartjes stammen later pas weer uit 1875 of 1876. Kamerik kwam opnieuw aan bod. Het aantal inwoners was weer iets toegenomen, verder was er weinig veranderd. De afstanden werden voortaan weergegeven in kilometer in plaats van in Nederlandse mijl; de oppervlakte werd uitgedrukt in hectare in plaats van in bunder.

Ook in 1888 tekende Kuiper van verscheidene gemeenten herziene kaartjes. Daarbij maakte hij onder andere weer gebruik van informatie die burgemeesters aanleverden in antwoord op een aan hen verzonden vragenlijst. Woerden en Barwoutswaarder kregen beide een aangepaste versie. Op die kaartjes, die niet meer werden ingekleurd, was het inwoneraantal opgehoogd. Ook werd de spoorlijn van Woerden naar Leiden, die in 1878 in gebruik genomen was, toegevoegd. In Barwoutswaarder kwamen twee scholen, het gemeentehuis en de herberg *Schotsvarken* als nieuwe vermeldingen op de kaart (figuur 5). De Langwieker molen was in 1881 afgebroken en vervangen door een stoomgemaal, door Kuiper aangeduid als watermachine (figuur 5, geheel rechts). In Woerden (figuur 6) kregen de *Oudelandsche dijk* en de *Kattenbroeksche dijk* een eigen naamaanduiding. De spoorweg naar *Breukelen* werd spoorweg naar *Amsterdam*. De Snelpolder was in 1882 ondergebracht in een nieuw waterschap Snel en Polanen; Kuiper voerde ook deze wijziging op zijn tekening van Woerden door. Andere wijzigingen konden de tand des tijds niet altijd doorstaan. Zo is op het kaartje van 1888 bij Kruijin de 's-Gravensloter molen aangeduid, die op de eerdere kaartversie nog ontbrak. In 1884 was echter het bovenhuis van de wipmolen verwijderd (5), zodat hij in 1888 niet meer functioneerde en geen vermelding meer verdiende. Op een van de werkbladen die bij de voorbereiding van de heruitgave van de Kuiperkaart werden gebruikt, is dan ook aangegeven dat de molen weg moest. Klaarblijkelijk is dat niet doorgelopen of aan de aandacht ontsnapt, zoals we in figuur 6 (linksboven) kunnen zien. Verder valt op dat de aanduiding *Potters Kade* is vervangen door *Brevelde'sche kade*. De naam Potterskade zou later echter veelvuldig opduiken en is nog steeds in gebruik.

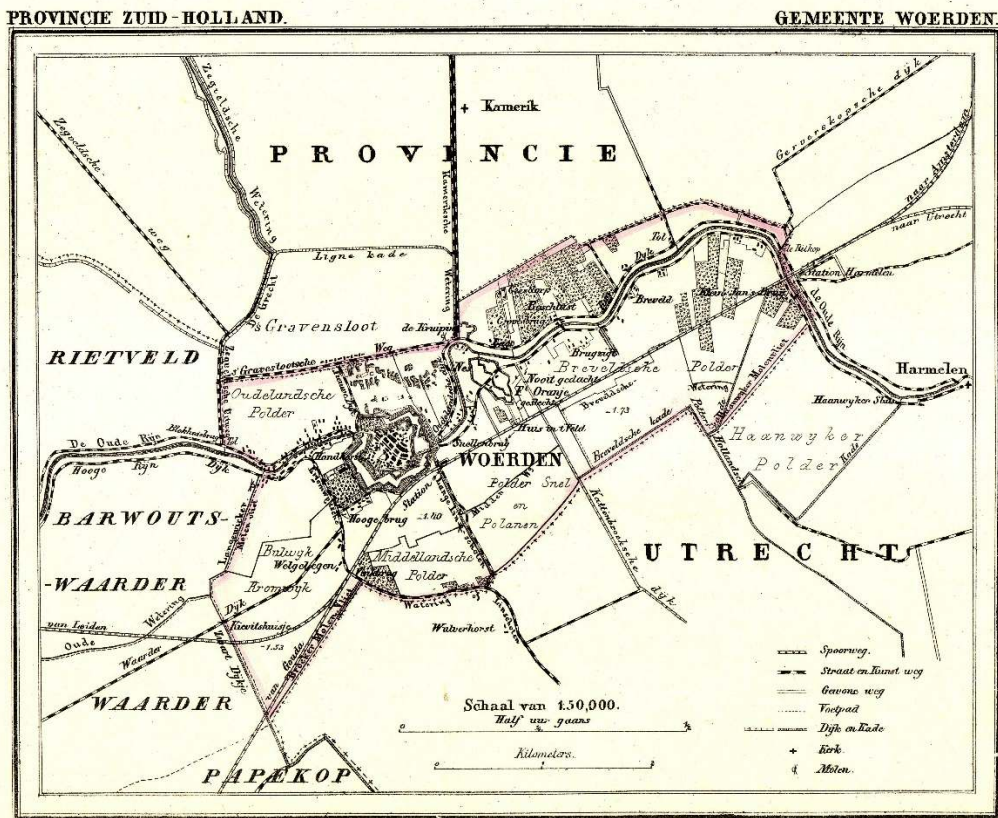
Over de auteur:

Kees Floor (1947) werkte als meteoroloog bij het KNMI in De Bilt. Hij schreef talrijke artikelen voor de Volkskrant, diverse weekbladen en periodieken van historische verenigingen.

Noten

1. Peters, L. Cl. M.: Atlas van het Stichts-Hollands grensgebied in de 19e eeuw. Stichts-Hollandse bijdragen No 16, Woerden 1979.
2. Archief van G.T.N. Suringar en Hugo Suringar, AllardPierson/UvA.
3. Bij het reviseren van de kaart van Barwoutswaarder in 1888 bleek dat in feite een schaal van 1:37.250 was gehanteerd. De kaartversie uit 1888 bevat de correcte aanduiding.
4. Keyser, M.: De laatste kleurders. Kleurinrichtingen in Nederland in de tweede helft van de 19e eeuw, Caert-Thresoor 11 (4), p81-86, 1994.
5. molendatabase.nl

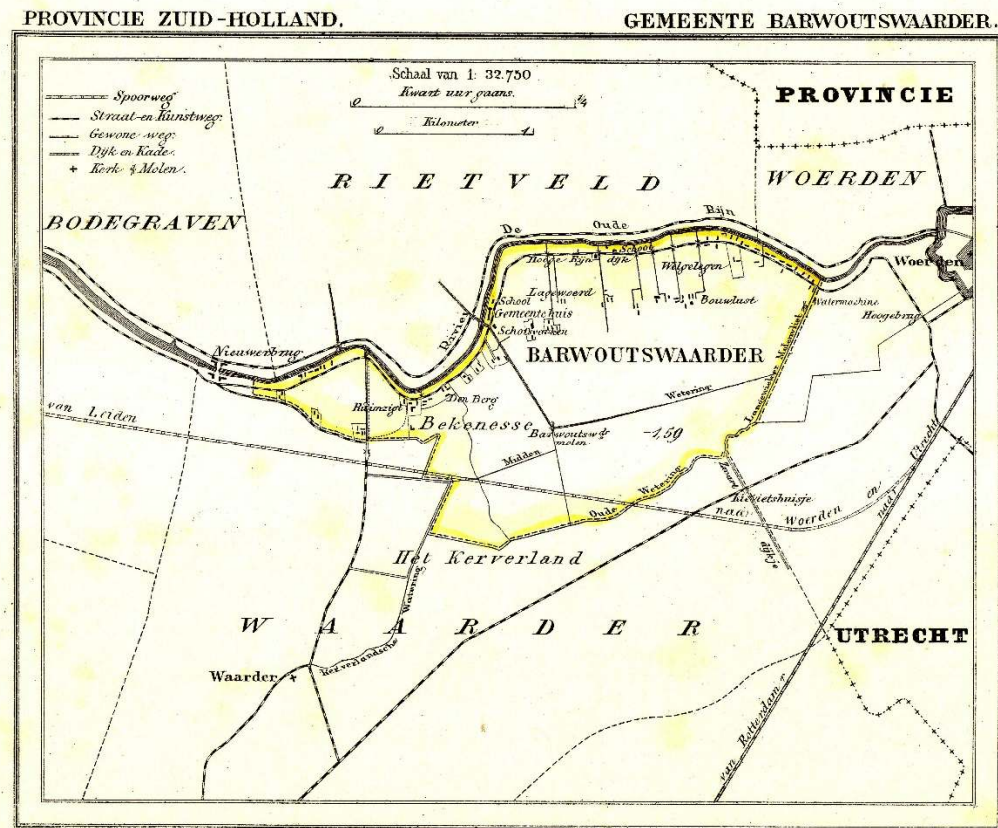
Bijlage: De Kuyperkaartjes van Woerden en Barwoutswaarder uit 1888. (Collectie W. Jansen).

Getekend door J. Kuyper.

1236 Hectaren 4470 Inwoners.

1888 Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden.

Getekend door J. Kuyper.

382 Hectaren 860 Inwoners.

1888 Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden.